

**Түркі-моңғол халық медицинасындағы дерматологиялық тәжірибе:
от культі және емшілік феномені**

Марина Содномпилова

тарих ғылымдарының докторы,
Моңғолтану, буддология
және тибетология институтының
жетекші ғылыми қызметкері
Ресей Ғылым академиясы Сібір бөлімшесі,
Ұлан-Удэ, Ресей Федерациясы
e-mail: sodnompilova@yandex.ru

Аннотация. Мақалада түркі-моңғол халықтарының көптеген дерматологиялық аурулары, сондай-ақ оларды емдеудің әдістері мен тәсілдері туралы дәстүрлі түсініктері қарастырылады. Бай тарихи-этнографиялық және фольклорлық материалдың негізінде бірінші кезекте үй ошағының отымен байланысқан, екінші жағынан, культтік жануарлар (қасқыр/ит) мен құстар (бүркіт, қарға) адамдарға зиянды әрекеті үшін жіберетін мұндай аурулардың нақты себептері ашып көрсетіледі. Автор тері ауруларын емдеуде айырықша құқықтарға ие болған халық емшілерінің бейнесін егжей-тегжейлі сипаттауға көңіл бөледі.

Мақаланың концептуалдық қағидалары дәстүрлі медициналық білім арқылы түркі-моңғол халықтарының өмір салты мен дүниетанымдық жүйесінің ортақ қайнарларын анықтауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: түркі-моңғол халықтары, дәстүрлі мәдениет, тері аурулары, үй ошағының оты, қасқыр, ит, бүркіт, емдеу тәсілдері, емшілер.

**Dermatological practice in Turkic-Mongolian folk medicine:
cult of fire and the phenomenon of healing**

Marina Sodnompilova

Doctor of Historical Sciences,
Leading Researcher,
Institute for Mongolian, Buddhist and
Tibetan Studies
Siberian Branch of the Russian
Academy of Sciences,
Ulan-Ude, Russian Federation
e-mail: sodnompilova@yandex.ru

Abstract. The article discusses the traditional ideas of the Turkic-Mongolian peoples about dermatological lesions and other skin diseases as well as methods and techniques for their treatment. On the basis of rich historical, ethnographic and folklore material, the specific causes of such diseases are revealed, primarily those associated with the fire of the home, and on the other hand, sent by cult animals (wolf / dog) and birds (eagle, raven) in revenge for the evil done. The author pays attention to the description of the image of folk healers endowed with exclusive rights in the treatment of skin diseases.

The conceptual provisions of the article make it possible, through the prism of traditional medical knowledge, to identify the common sources of life and worldview systems of the Turkic-Mongolian peoples.

Keywords: Turkic-Mongolian peoples, traditional culture, skin diseases, fire of the hearth, wolf, dog, eagle, medical methods, folk healer.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2020-2-2-63>

**Дерматологическая практика в тюрко-монгольской народной медицине:
культ огня и феномен целительства**

Марина Содномпилова

доктор исторических наук,
ведущий научный сотрудник
Института монголоведения,
буддологии и тибетологии
Сибирский отдел Российской академии наук,
Улан-Удэ, Российская Федерация
e-mail: sodnompilova@yandex.ru

Аннотация. В статье рассматриваются традиционные представления тюрко-монгольских народов о многообразных дерматологических заболеваниях, а также определяются методы и способы их лечения. На основе богатого историко-этнографического и фольклорного материала раскрываются конкретные причины возникновения таких болезней, в первую очередь связанных с огнем домашнего очага, а с другой стороны – насылаемых культовыми животными (волк/собака) и птицами (орел, ворон) в отместку за причиненное зло. Автор детально описывает образы народных лекарей, наделенных исключительными правами в лечении заболеваний кожного покрова.

Концептуальные положения статьи позволяют через призму традиционных медицинских знаний выявить общие истоки жизненного уклада и мировоззренческих систем тюрко-монгольских народов.

Ключевые слова: тюрко-монгольские народы, традиционная культура, кожные заболевания, огонь домашнего очага, волк, собака, орел, лечебные приемы, лекари.

Кіріспе. Ұлы Даланы мекендеген түркі-моңғол халықтарының ғасырлар бойы жинақтаған медициналық білімі олардың дәстүрлі мәдениетінің маңызды бөлігі болып саналады. Ол медициналық танымның қалыптасуы мен емдеу тәжірибелерін, сондай-ақ осы аймақтың этностық тарихын зерттеу үшін пайдасы бар, сұранысқа ие дерек көзі боп қала береді. Көшпенділердің дәстүрлі мәдениетінің бөлшегіне айналған медициналық білім олардың қауымдастықтарының әлеуметтік құрылымы мен тіршілік ету тәсілін түсінуге септігін тигізетін құнды мәліметтерді ұсына алады. Мысалы, жұртшылыққа медициналық қызмет көрсеткен адамдардың бейнелері мен олардың емші мәртебесіне ие болу шарттары қызығушылық туғызатыны анық. Бұл мақалада Ішкі Азия көшпенділерінің халық медицинасында көрініс тапқан тері ауруларының сипаты, оларды емдеудің тәсілдері және осындай ауру түрлерін емдеуге қабілетті болған адамдардың болмысы жайында зерттеу жүргізу негізгі мақсат етіп қойылады.

Әдістер мен материалдар. Зерттеудің дереккөздері ретінде тарихи-этнографиялық және фольклорлық материалдар алынды. Зерттеу барысында түркі-моңғол әлеміндегі табиғат құбылыстары мен мәдениет бұйымдарын барлап-байыптаудағы ортақ белгілерді анықтауға мүмкіндік беретін салыстырмалы-тарихи әдіс, сондай-ақ архаикалық таным қисындарын нақтылауға жәрдем ететін мәдени-тарихи реконструкция әдісі қолданылды. Таңбалық бітімнен әлеуметтік бітімге немесе мәдени кодтардан олардың әлеуметтік проекциясына қарай жылжуды қамтамасыз ететін дәстүрлі рәміздерді социопрагматикалық тұрғыдан талдаудың нәтижелері де өз тиімділігін байқатты.

Түркі-моңғол халықтарының дүниетанымы бойынша ауру деп ең алдымен ағза

тұтастығының бұзылуы, оның әдепкі қалыптан ауытқуы түсіндіріледі және бұл нәрсе, мысалы, тілдік қорда көрініс табады¹. Адамдардың бөгде әлеммен дұрыс қарым-қатынас жасамауы, жер бетіндегі пенделердің құдайлар мен рухтар әлемімен өз ара әрекеттесуін реттейтін тыйымдарды бұзуы көптеген, әсіресе айқын білінбейтін аурулардың себебі ретінде көрінеді. Осыдан келіп, ауруды жіберетін құдаймен немесе рухпен келісімге келу адамның кеселден айығуына ықпалын тигізеді деген ой пайда болған. Бұл келісімді қамтамасыз етуде басты дәнекерлік қызмет табиғаттан тыс әлеммен сұхбаттасуға қабілетті жандарға (бақсы, тәуіп) немесе табиғат құбылыстарымен, иелері адамдарға аурулар жібере алатын жануарлармен туыстық байланыс орнатқан кісілерге жүктелді.

Түркі-моңғол халықтарының мәдениеті мен тұрмысын сипаттайтын этнографиялық материалдардың елеулі бөлігі көшпенділер ортасында кең тараған әртүрлі тері аурулары болғандығын көрсетеді. Олардың қатарына қышыну, жара шығу, ірінді қатпарлану арқылы көрінетін тері зақымданулары жататын. Белгілі болып отырғандай, бұлар негізінен қышыма, таз, қотыр (адам микоздарының жинақы атауы), теміреткі, терінің тілме қабынуы, аллергиялық бөртпелер (есекжем) секілді аурулардың көріністері еді. Бұлардың сапына арасында шешек, қызылша, мерез де қосылатын. Кішкентай сәбилерде жиі кездесетін «ауыздың уылуы» сияқты тері ауруы да жиі аталады, шамасы, ол *Candida albicans* зедінің әсерінен балалардың денесінде қызарулар мен бөртулер түрінде белгі беретін кандидозға сәйкес келеді.

Әдеби шолу және талдау. Тері ауруларының едәуір бөлігінің пайда болуы үй ошағының отымен байланыстырылды. Түркі-моңғол халықтарының наным-сенімі бойынша, үй ошағына адамдар құрметпен қарамаса, түрлі тері ауруына ұшырап жазаланған. Балалардың денесін сыдырып, жарақаттап немесе тіліп алуын буряттар мен моңғолдар олардың отқа мұқият болмағандығымен түсіндірген [1, с.22]. Якуттардың ұғымына сәйкес, егер адамдар отқа түкірсе немесе дәрет сындырса, ошаққа шала жанған ағашты даладан әкеліп салса әйтпесе шоқты үшкір және өткір заттармен бөлшектеп шұқыласа, онда оттың иесі олардың денесіне жара қаптатып жазалайтын болған [2, с.274]. Моңғолияның Хэнтэй аймағынан урянхаттар туралы К.В.Вяткина жазып алған аңыздарда олардың бабаларын сол урянхаттардың жеті отбасы шабинарлар² ретінде сыйға тартылған Ундур-гэгэннің қарғысқа ұшыратқаны туралы айтылады. «Олар өте кедей еді, бір күні Ундер-гэгэннің шолақ құйрық көк сиырын ұрлап алып сойып тастады да, оның «Денелеріңді жара бассын!» деген қарғысын естіді. Ең алдымен әлгі пышаққа жығылған сиырдың етін отқа қақтаған отбасы (*тавтай айл*) зардап шекті. Басқалары содан жұқтырды, өйткені бұл үйден от алған болатын» [5, с.247].

¹ Бүгінгі күні терминдерді семантикалық тұрғыдан талдау ауру адамның жағдайын сипаттаған байырғы түсініктер туралы қызықты мәліметтер береді. Айталық, *eb* түбірін зерттеген Е.В. Сундуева мынадай тосын қорытындыларға келген: арасында біз үшін маңызды үбдэ, өвд, өвде («ауыру, сырқаттану») сөздері де ұшырасатын бірқатар терминдерді тудырушы боп саналатын *eb* негізі «қария» сөзінде бар екен; оның басты сипаты бүгілу, иілу дегенді меңзейді: бурят тілінде – үбгэн, моңғолша - өвгөн. Шындығында, ауруды білдірген сөздердің «аурудан бүгілу, иілу» мағынасын жеткізгені айқын [3, с. 71-76].

² Шаби – діндар феодалдар мен монастырлардың кіріптары [4, с.330]. Халхадағы жаңа әлеуметтік топ - шабинарлардың пайда болуы 1640 жылы тушету-ханнан 108 жеті-сегіз жасар ер балаларды алған Дджебзун-дамба-хутухтаның есімімен байланыстырылады. Тушету-хан өлген соң, бұл шабинарлар Джебзун-дамба-хутухтаның үлкен ағаларының талабы бойынша бөліске түсті және оған 30 үй бұйырды. Дурэгч-нойон ағасы тағы екі үй қосып, осы 32 үй Ундур-гэгэн шабинарларының негізін қалады. Шабинарлар қатарын моңғол феодалдарының будда дінбасыларына сыйға тартқан кіріптарлары, тұтқындар, сондай-ақ өз еркімен шабинар болуға ықылас білдіргендер құрады [8, с.35].

Біздің пікірімізше, моңғолдардың түсінігінде тері ауруларының отпен байланысы денені күйік шалуына және кейбір кеселдер себепкер болатын тері зақымдануына ілесе жүретін сипаттар мен симптомдардың ұқсастығына негізделді. Тіпті аурулардың бірінің анықтамасында «отты» деген сипат бар. Бұл – *гал намарс*, яғни терінің қабынуы, отты бөртпе (теміреткі) [6, с.365].

Моңғол қоғамында әртүрлі тері ауруларын емдейтін адамдар айырықша орын алған. Тері ауруларынан айықтырудың ең кең тараған әдістерінің бірі отпен емдеу, яғни терінің зақымданған жерлерін жалын ұшқындарымен шабақтау болды.

Тері ауруларын емдеудің мұндай әдісі әртүрлі Сібір халықтарының арасында кеңінен тарады. Хакастар осындай жолмен таздан, қотырдан, қышымадан емдеді. Ауру адамның зақымданған дене бөлігін бақсы от ұшқындарымен шабақтап, дұға оқитын. Дұғаның мәтіні көшпенділердің бүкіл денеге тарауы мүмкін аурудың сипатын түсінгендігін көрсетеді:

«hah, hah, hah!

Сен мұнда күркеңді тіктің, оған өз заттарыңды жайғастырдың!

Ағаштың қозғалмайтын бұтағы секілді, сен де орныңнан ешқайда жылжыма!

Батпақтың қозғалмайтын томары секілді, сен де орныңнан ешқайда жылжыма!

Бұл араға енді күркеңді тікпе!

Бұл араға енді заттарыңды әкелме!

Қотырдың бөртпесі боп шашылып кет! От ұшқындарымен бірге!

Шабдар биенің сауырына! Қыз баланың кеудесіне!

Торы байталдың сауырына! Тумаған әйелдің сарпайына!

Енді мұнда қайтып келме!»³ [7, с.77].

Солтүстікте, якуттар арасында отпен емдеу тәжірибесі басқа да ауруларға қатысты қолданылған, бұл ретте емдеу тәсіліндегі өзгеріс байқалады – кесел жайлаған жерлерге қызған шоқ, жалынды қу ағаш бастырылған. Аурудың себептері туралы түсініктер де өзгеріске ұшырады. Әртүрлі тері ауруларының көріністері енді құдайдың (оттың иесі) тарапынан жіберілген жаза емес, ауру адамға кесірлі күштер назарының теріс салдары деп қабылданады. Сөйтіп, терінің астына жайғасып алып, ірің, ісік немесе жара шығаратын кесірлі күшті қуып шығу отпен шабақтаудың негізгі мақсатына айналады. Якуттар іріңдеп кеткен саусаққа басылған жалынды шоқты көпіршік (қабыршақ) пайда болғанша ұстап тұрған. Аурудың жанына батып бара жатқанына қарамастан, көпіршік жарылған уақытта сырқат жан қуанышқа бөленген. Кесірлі күш – Йор аласталды, ал көпіршіктің шыжғырылған дыбысы оның қоштасу сарыны деп есептелген [10, с.615]. Ревматизм мен подаграны да тура осындай жолмен емдеген. Кейбір сырқат адамдар отты немесе қыздырылған заттарды пайдалану арқылы кез келген дерттен құтылуды көздеген. В.Я. Серошевский отпен емдеудің солтүстікте өмір сүрген якуттардың арасында өте кең тарағандығы туралы жазады:

«Верхоянскіде мен көшпелі ревматизммен ауыратын бір шалды көрдім; оның денесінің өне бойын терең күйік іздері әбден әлеміштеп тастаған. Өзінің ауруын ол былайша емдеген: денесінің бір жерінде ауру немесе ісік пайда болған жағдайда, дереу сол араға отқа оранған қу ағашты немесе шүберекті басып, ол түгел жанып кеткенше шыдамдылық танытып баққан; үйдің ішін жанған шүберек пен күйген дененің тұншығыңқы исі жайлап, қария ара-арасында қинала ыңырсығаны болмаса, басын төмен салбыратып отыра берген; қолданған әдістің пайдасы жоқтығын қанша түсіндіргенмен, оны бұған иландыру еш мүмкін емес еді» [10, с.615].

³ Мәтінді монография авторы В.Я.Бутанаев информатор Паях Балгановадан жазып алған[9, с.313]. Хакас тіліндегі түпнұсқа мәтін хакастардың мәдени лексикасына зор көңіл бөліп, жеке өзі тұрмыста қолданылған он мыңнан астам тарихи-этнографиялық терминдерді жинаған В.Я.Бутанаевтың елішілік зерттеулерінде сақталған болуы мүмкін. Бірақ монография авторы аурулардың құдайлары мен рухтарына бағышталған арнаулардың хакас тіліндегі мәтіндерін ұсынуды қажет деп таппаған. Оның үстіне, қышыма, таз, қотыр, теміреткі жіберетін тәс-ке (рулық-отбасылық фетишке) бағышталған арнауды айтқан информатор жайындағы мәлімет оның аты-жөнімен шектелген. Материалдың алынған орны, информатордың туған жылы туралы дерек жоқ.

Түркі-моңғол қауымдастығының бірқатар топтарының түсінігі бойынша тері ауруларын емдеу қабілеті шыққан тегі белгілі бір тайпалармен байланысты адамдарға даритын болған. Буряттар мен якуттар үшін хори тайпасы осы санатқа жатқызылғаны белгілі. Хорилардың отпен қарым-қатынасы ерекше сипатта көрінген. Кейбір буряттар үй ошағының отын әспеттеу ғұрпын тек хори тайпасының өкілдері немесе сол адамдардың атынан бақсы ғана орындай алады деп санаған [11, с.62]. Тері аурулары оттан шыққандықтан, оларды тек хорилар емдей алатын. Якуттардың емдеу тәжірибесіне сәйкес, адамдардың денесін бөртпе басып кеткен жағдайда от иесінің атынан бабалары хорилар боп саналатын жандар оларды ұшқынмен шабақтайтын болған. Тек хорилардың оттары ғана емдік қасиетке ие деп есептелген. Тіпті қазірдің өзінде денесін бөртпе жайлаған кісілерді ұшқынмен шабақтау үшін хориларды шақырады [7, с.226–227]. Шын емші болуы талап етілместен, хори тайпасынан шыққан кез келген адам «тәуіп» саналып, шақпақтасқа от үйіріп, ауруы бар жерге ұшқын шашыратады. Ем шипалы болуы үшін үш рет шабақтау мақұлданды. Онымен қоса-қабат отты тамақпен қоректендірді [12, с.187].

Бурят дереккөздерінде тері ауруларын неліктен хорилар ғана емдей алады деген мәселеге қатысты мәлімет жоқ. Якут аңыздарынан түсініктемелер табылады, оларда хори тайпасы өкілдерінің отпен байланысы құс бейнесі арқылы ашылады. Бурят⁴ және якут аңыздарына сәйкес, қасиетті құс – бүркіт хорилардың түп атасы боп саналады (хориларға қатысты якут мифтерінде кейде қарға аталады). Якуттардың аңызы бойынша, бүркіт Хоро жерінен ұшып келген, ал отпен дұрыс қарым-қатынас жасамауы салдарынан тері ауруына ұшыраған адамды отпен шабақтау ғұрпын тек «бүркіттен тараған» - *хоро (-хотой) төртүтәх* тайпасынан шыққан кісі ғана орындай алады [11, с.62]. Оттан болған ауруларды хорилардың ғана емдеу құқығын иемденуіне тайгада суық пен аштықтан өлгелі жатқан хорилардың бабасына бүкіт немесе қарғаның жалынды қу ағашты (тамызықты) әкеліп бергені туралы аңыздар негіз қызметін атқарған. Адам от жағып, жылынып, өзіне тамақ әзірледі, ал жәрдем көрсеткен құс хорилардың құдайына айналды [12, с.226–227; 25, с.219].

Бүркіт оны өзінің тотемі санайтын рулар үшін ғана емес, жалпы якуттар үшін қасиетті құс боп есептелген: «Бүркітті жаппай кие тұту оны ешкімнің өлтіруге және жеуге болмайтындығынан көрінді» [13, с.40]. Якут аңыздарына сәйкес⁵, қасиетті құсты өлтірудің аяғы өлімге душар қылатын. Якутияның әртүрлі бөліктерінен – наслегтерінен⁶ жазып алынған аңыздарда ажалдың себебі ретінде іріңді ісіктер айтылады. Іріңді ісікті емдеуге көмектесе алатын жалғыз «дәрі» ретінде бүркіт қанатынан алынған күл ғана саналды [13, с.50]. Шамасы, күн мен оттың символы ретінде бүркіт те адамдарды тері ауруларымен жазалауға қабілетті болған секілді.

⁴ Мәтінді монография авторы В.Я.Бутанаев информатор Паях Балгановадан жазып алған [9, с.313]. Хакас тіліндегі түпнұсқа мәтін хакастардың мәдени лексикасына зор көңіл бөліп, жеке өзі тұрмыста қолданылған он мыңнан астам тарихи-этнографиялық терминдерді жинаған В.Я.Бутанаевтың елішілік зерттеулерінде сақталған болуы мүмкін. Бірақ монография авторы аурулардың құдайлары мен рухтарына бағышталған арнаулардың хакас тіліндегі мәтіндерін ұсынуды қажет деп таппаған. Оның үстіне, қышыма, таз, қотыр, теміреткі жіберетін тәс-ке (рулық-отбасылық фетишке) бағышталған арнауды айтқан информатор жайындағы мәлімет оның аты-жөнімен шектелген. Материалдың алынған орны, информатордың туған жылы туралы дерек жоқ, хорилар бұл құдіретті баба құстың ашуынан болды деп шешіп, ол жақтан қоныс аударады. Бұл арада бүркіт енді хори тайпасының бабасы деп төтесінен айтылған [11, с.62].

⁵ Қараңыз, толығырақ: Якутские мифы В.В. Илларионов (ред.). Сост. Н.А. Алексеев. Новосибирск: Наука, 2004. – 449 с.

⁶ XVIII-XIX ғасырлардағы аймақтық-әкімшілік құрылым.

Өзіне күн бейнесін дарытқан құстың (бүркіттің немесе қарғаның) от сыйлау мотиві өте ескі және үндіеуропалық мәдениетпен байланысқан, дегенмен мұндай сюжеттердің Орталық Азияда өз бетінше қалыптасу мүмкіндігі де жоққа шығарылмайды [14, с.115–117]. Кейбір зерттеушілердің пікірінше, плейстоцен мен голоцен тоғысында Сібір космономия дамуының әлемдік орталығы болып, әрі қарай мифологиялық мотивтер америкалық құрлықтарға тарауы ықтимал⁷. Шамасы, негізгі кейіпкерлері бүркіт пен қарға болып табылатын, от сыйлаушы құс туралы сюжеттер өте ескі және оларды Азияның солтүстігіне алғашқы миграция толқыны кезінде қоныс аударғандар әкелсе керек. Кейіннен бүркіт пен қарғаның орнын аққу мен қарлығаш басты. Мифтің дамуы контекстінде қарасак, этногенетикалық зерттеулерде үй ошағы жіберген тері ауруларын емдеу қабілеті дарыған және аңыздар бойынша отқа билік жүргізуді бүркіттен немесе қарғадан алған адамдар мекендейтін аймақ қызығушылық тудырады. Бұлар – Байкал сырты мен Якутия.

XX ғасырдың басында ерекше емшілердің қатары Байкал көлінің жағалуына табаны тиген адамдардың есебінен көбейеді. Буряттардағы бақсылықтың қалдықтарын қарастыра отырып, А.И. Манжигеев тері ауруларын оттың жәрдемімен емдеу құқығына байланысты қызықты дерекке назар аударады. Ол «1917 жылғы дейін бурят бақсыларының географиялық түсініктерінің өзі өте шектеулі болды: олардың кейбіреуі Байкөл көлін әлемнің шеті деп ойлады және оның жағасына аяғы жеткен азғана бақытты жандар сиқырлау «құқығын», мысалы, тілмені шақпақтан шыққан от ұшқынымен шабақтап «емдеу» мүмкіндігін иемденді [15, с.10].

Бәлкім, Байкал жағасына барған адамдардың тері ауруларын емдеу құқығын иемдене бастауы бүркіт культімен байланысқан Ольхон аралының бейнесіне қатысты болар. Бүркіт – Ольхон аралының иесі Хан Хото баабайдың ұлы (Құдіретті Хотоның әкесі). Якутша *хотой* «бүркіт» әу баста Ольхон аралының иесі бүркіт бейнесінде елестетілгенін көрсетеді [11, с. 62]. Уақыт өте келе, адамға емшілік қабілет дару үшін қасиетті құс тіршілік ететін киелі жерге барудың өзі жеткілікті болып шыққан.

Қалмақтар арасында ауруды от ұшқындарымен шабақтау арқылы емдеу қабілеті кісіні⁸ немесе жануарды⁹ өмірінен айырған адамға қонады делінген [17, с.282]. Ендеше, түркі-моңғолдардың сібірлік ареалының шетінде ұқсас емдеу әдістері ұшырасады, бірақ ауруды емдеу құқығының негізі ретінде басқа белгілер бой көрсетеді. Оның үстіне, тері аурулары ғана емес, енді басқа кеселдер жөнінде де сөз қозғалады.

Түркі-моңғолдардың түсінігінде қасқыр/ит кейбір аурулардың, әсіресе аллергиялық сипаты бар тері бөртпелерінің, қышыманың және тіпті желшешек пен қызылшаның себебі боп танылған.

Қасқыр – Азиядағы түркі-моңғол халықтарының арасында ең киелі саналатын аңдардың бірі. Оның тотемдік баба, жауынгер және көшпенділердің қорғаушысы ретіндегі көп қырлы бейнесі мифтік әңгімелерде, аңыздарда, әпсаналар мен ертегілерде, сондай-ақ ырымдарда, салттарда, ғұрыптарда көрініс тапқан. Кеңестік ғылымда «қасқыр-ит» культтік ұғымының ажырамас, бірыңғай мифологиялық тұтастық екендігіне талай рет назар аударылды. Бұл ретте маңызы әжептәуір тұжырымдар мол мифологиялық, лингвистикалық және этнографиялық материал негізінде ит-қасқыр туралы типологиялық мифологеманы бөліп шығарған В.В.Ивановқа тиесілі. [18, с.493-497].

⁷Белгілі бір уақыттан бастап Солтүстік Америкаға түп негізі сібірлік мотивтер ене бастайды. Сөз Лаврентий мен Кордильер мұз сауыттары әлі ери қоймаған, бірақ олардың арасынан өтетін жол ашылған және, қалай болғанда да, сібір популяцияларының су астына кете бастаған Берингия арқылы солтүстікамерикалық құрлықтың түкпіріне дендеп баруы әрі қарай аса бір қиындық тудырмаған кезең туралы айтылуы тиіс. Жалпы алғанда, Солтүстік Америкада сібір мотивтерінің таралуы Маккензи Дәлізі ашылмас бұрын жүзеге аспаған [16, с.3, 226].

⁸Қылмыскер емес, шайқасқа қатысқан адам деген сөз (Э.П.Бакаеваның ескертпесі).

⁹Якуттар арасында аюды өлтірген адам кейбір ауруларды емдей алады. Егер емдеуші жаужүрек болса, онда ауру кетеді [10, с.616]. Егер аурудың рухы қорқынышты сезінетін болса, онда ержүрек кісінің кейбір емшілік қасиеттерге ие болуы айқын.

Қасқыр бейнесі түркі-моңғолдардың халық медицинасында айырықша орынға ие. Қасқырдың терісі, оның сүйектері, азулары, ішек-қарны көптеген ауруларды емдеу үшін пайдаланылған. Моңғолдар несеп шығару бұзылған жағдайда қасқырдың бақайшығын қайнатып, ауруға сол сусынды ішкізген. Содан қара терге түскен сырқат ауруынан айығатын болған [19, с.384]. Қасқырдың сүйегін, өтін, қанын емдік магияда пайдалану тәсілдерінің ең көп үлгісін Л.П.Потапов өзбектердің әртүрлі этностық топтарынан тапқан. Өзбек халқының құрамына түркі және моңғол этностық бірліктері – катағандар, наймандар, қоңыраттар, түркі-барластар, қыпшақтар және басқалар кіретіні белгілі. Ежелгі тотемдік және генеалогиялық аңыздармен байланысқан қасқыр культі Орта Азияда, түркі-моңғол әлемінің жұрнақтарында өзінің тарихи түпкі отанына қарағанда көбірек сақталған. Қазақтардың қасқырға қатысты және аяғы ауыр әйел мен оның баласының денсаулығын сақтауға бағытталған ырымдары, салттары мен тыйымдарының тұтас жүйесі бар [20]. Қыпшақтар үрейленген немесе жүйкесіне салмақ түскен адамға қасқырдың бақайшығы салынған суды ішкізген. Кейбір өзбек әйелдері бедеулікке қарсы қасқырдың майын ішкен. Қасқырдың тамырлары босану кезіндегі ауыртпалықты жеңілдетуге көмектескен, ал жаңа туған сәбиді қасқырдың жақ сүйегінен өткізу арқылы оның өмірлік қуатын нығайтқан. Қырғыздар қасқырдың ішек-қарнында әртүрлі жан мен тән сырқаттарынан жазатын қасиеттер бар деп санаған [21, с.249].

Кейбір тері аурулары түсінік, сондай-ақ оларды емдеу жолдары қасқыр/итпен байланыстырылады. Моңғолдардың медициналық терминологиясында есекжем немесе қалақай безгегі – *чонын хөрвөш* [22, с.232], экзема, теміреткі, желшешек – *чонын хөрвөө*, *чонын хөрвөш* тікелей қасқырға қатысты қарастырылады [4, с.319]. *Чонын хөрвөш* термині жоғарыда келтірілген барлық аурулармен байланыста болады. Хакастардың танымында бұл сияқты тері зақымдары итпен немес қасқырмен байланыстырылады. Ауру хакас тілінде – *итіскін*, туваша – *ытэшкени* (сөзбе-сөз. ‘ит тырнауы’), түрікше – *курдешен* (‘қасқыр тырнауы’) [7, с.113]. Есекжемнен бөлек, бұл атау сипаты басқа тері бөртпесін білдіруі де мүмкін. Егер адам қасқыр немесе ит ашулана тырнаған жерді табанымен басқан жағдайда ауру табуы мүмкін еді [23, с.39].

Бұл секілді тері ауруларын баяғыдан бері қасқырдың терісін, жүнін пайдалана отырып емдеген. Буряттарда қасқыр терісі қалақай безгегін емдейтін ең жақсы зат болып саналады: ауруды шешіндіріп, жалаңаш денесін қасқыр терісімен немесе одан жасалған жамылғымен орайды, содан көп ұзамай бөртпелер кетеді де, ауру адам сырқатынан айығады [24, с. 137]. Алтайлықтар қыздырылған қасқыр терісімен қышыманы емдеген [25, с.88].

Орталық Азияда өмір сүрген түркі-моңғол халықтарының өкілдері – маңғыттар мерезбен ауыратын кісіні қасқыр сүйегінен, уқаланған жүннен және қанттан тұратын ұнтақпен емдеген. Андижан қырғыздары есекжемді, денедегі бөртпелерді қасқырдың өтімен, қасқыр құйрығын үйкеумен, қасқыр азуы тізілген білезік тағумен емдеген [24, с. 140].

Қасқыр бейнесіне байланысты «тері аурулары» мысалдарының қатарында белгілі аутоиммунды сырқат – *чонын хөрөвдөс*, *чоно яр* – жүйелі қызыл жегіні атай кеткен жөн [4, с.355]. *Lupus erythematosus* (жегі) термині латынның «*lupus*» (қасқыр) сөзінен шыққан. Беттегі бөртпелер пішіні көбелекті еске салатын ауруды осылай атайды. Ауруды сипаттаған алғашқы дәрігерлердің пікірінше кеселдің сыртқы көрінісі – солғын терідегі шеңберлер қасқыр тісінің ізіне ұқсайды. Аурудың аты да осыдан шыққан. «Қасқырлық терминология» орта ғасырлардан бері тістеудің ізіне ұқсайтын терең жарақаттармен сипатталатын әртүрлі тері ауруларын белгілеу үшін қолданылған. Бұл терминнің пайда болуы жайындағы басқа түсінік ортағасырлық қараңғы сеніммен байланысты, ол – кейбір адамдардың магиялық жолмен жануар кейпіне еніп кететіндігі туралы қорқыныш шақыратын идея, бұл жағдайда ликантропия (ортағасырлық фольклор бойынша кейбір адамдар қасқырға, басқаша айтқанда бөгде нәрсеге айналып кету қабілетіне ие болған). Жүйелі қызыл жегі (ЖҚЖ)

тарихымен қызыға айналысқан неміс патологы Рудольф Вирховтың пікірінше, «lurus» терминін медицинаға Schola Medica Salernitana – Салерн дәрігерлік мектебінің өкілдері енгізген¹⁰. Айталық, Роже Фругарди бұл терминді 1230 жылы қолданған. Кейбір мәліметтер бойынша, термин Х ғасыр (б.д. 916 немесе 963 жж.) медицинасында қолданыста болған. Жалпы алғанда, тері ауруларын антикалық әдебиет дереккөздері бойынша түсіндіру әжептәуір қиыншылық туғызады [26, с. 88]. «Қасқыр ауруы» ретіндегі жүйелі қызыл жегінің ортағасырлық бейнесінің негізінде Азия халықтарына ит/қасқыр қозғау салатын тері аурулары туралы бұрыннан белгілі түсініктер жатуы әбден мүмкін.

Түркі-моңғол халықтарының құрамында өзінің арғы тегін қасқырдан тарататын көптеген этностық құрылымдар кездеседі. Олар қырғыздардың, қазақтардың, башқұрттардың, моңғолдардың, буряттардың, Оңтүстік Сібір түркілерінің арасында бар. Буряттарда өз шығу тегін қасқыр/иттен тарататын ірі этностық құрылымдарға *шоно* және *галзут* тайпалары жатады. Шоно тайпасынан шыққан адамдар қасқырдың шабуылынан зардап шеккен адамдар мен жануарларды емдеп жазуға қабілетті деп саналған. Қасқыр жаралаған адамдар немесе жануарлар орналасқан жерге осы тайпаның кісісін шақырған. Ол қолына мылтық алып, аспанға оқ атып, сонымен қоса мына сөздерді айтқан: «*Шонын хубуун Шаалай мэргэнһээ гараа бэлэйб, тэнгэрин нохой, энэ шүлһөө гэдэргэнь абагты*» – «Мен ана қасқырдың ұлы – Шаалы мергеннің баласымын ғой, көктің иті, өзіңнің сілекейінді кейін тартып ал» [1, 36]. Құтырған қасқырлар шабуыл жасағанда эхириттер де дәл осылай әрекет жасаған: мылтықпен аспанға оқ атқан және «Көктің иті, уыңды қайтарып ал!» деп айқайлаған [14, с.215].

Қасқыр/иттің тері ауруларымен байланысты болуы кездейсоқтық емес деп болжаймыз. Моңғол және көбіне түркі-моңғол мифологиясында ит тектес (ит, қасқыр, түлкі) аңдардың отпен, басым жағдайда көктің оты – күнмен байланысын көрсететін тура және жанама мысалдар жиі кездеседі. Олардың қатарында аңыздық ит-құс Хубай-Қус (түркі-моңғол мифологиясындағы Құмай, Хумай¹¹), бурят көк тәңірлерінің иттері, бурят және қалмақ тілдеріндегі «көктің иті» (яғни қасқыр), Шыңғысханның ұрпақтары туралы генеалогиялық аңыздардағы сары ит, кемпірқосақтың бурятша және якутша атауы – «ұрғашы түлкінің несесі» (*унеген ези шеге*) бар [28, с.322]. Түркі-моңғол мифологиясындағы ит тектестердің аспаннан жаралуы қытай мифологиясындағы Көктің иті Тяньгумен үндес. Тяньгу әртүрлі дереккөздерде сақталған бірнеше нысан мен кейіпкердің жинақы бейнесі болып саналады [29, с.2012]. Көктің итінің бейнесінде жұлдыздар мен кометалар туралы түсініктер тоғысқан. Кейінгілердің көк жүзінен көрінуі, олардың жерге құлауы соғысты, өрттерді, ауыртпалықтарды меңзейді. Бұл түсініктер Көктің итінің жерге түсуі туралы сюжеттегі найзағайлы қара бұлттардың, күн күркіреуі мен жасынның, қорқынышты гуілдің белгі беруінен көрініс тапқан. Көктің иті жер бетіне от-жалын, зобалаң, індет ала келеді. Әдетте Көктің иті солтүстік жақтағы бір тұста жерге түседі, ал «Шань хай цзин» дереккөзі қызыл Көктің итін (Celestial dog) орасан кең жазықтықтың немесе шөл даланың ортасына жайғастырады [30, с.575]. Қытай тұрғындарының құдіретті иттің алдындағы үрейі көшпенділермен байланысты болуы да ықтимал, өйткені қытайлар Көктің итін олардың құдайы деп санаған [35, с.214].

¹⁰ Салерно дәрігерлік мектебі IX ғасырда Италияның Салерно қаласында ашылған. Салерно дәрігерлік мектебі, сөз жоқ, Италия ғана емес, бүкіл Батыс Еуропадағы ең атақты медициналық мекемеге айналды. Ол жалпы ортағасырлық медицинаның дамуына ғажайып зор ықпал жасады. Мектеп шын мәнінде билеп тұрған схоластикадан алыс тұрған идеяларды таратқан орталық болды және оның мұрасы мен еңбектері қазіргі күнге дейін құндылығын жойған жоқ [27].

¹¹ Қар грифінің, тұрпанның немесе бүркіт басты, арыстан денелі мифтік құстың жұмыртқасынан туған Құмай, Хубай-хус тазының бейнесі түркі-моңғол фольклорында кеңнен танымал. Наным бойынша аңшылық кезінде бұл иттің тырнағынан ешбір аң құтыла алмайды.

Меніңше, ит тектестердің өкілдері, оның ішінде қасыр да бар, отпен (аспан шырақтары, найзағай, өрт) жанама байланыста екендігі көрінеді. Бәлкім, осы түсініктер ашулы қасқыр немесе ит тырнағымен қазған жерлерді аяғымен басқан адамдардың қышыма бөртпелерге, ісіктерге және жараларға тап болатындығы туралы наным-сенімдерге негіз қалаған болар.

Нәтижелер мен қорытынды. Сөйтіп, терідегі жанға бататын зақымдарды өршітетін бірқатар аурулар көшпенді түркі-моңғол әлемі халық медицинасының түсіндірмесі бойынша өзінің пайда болуы тұрғысынан үй ошағының отымен және оттың символы болып көрінетін киелі аң-құстардың кегімен/ашуымен байланысқан. Олардың қатарына бүркіт, қасқыр, ит жатады. Емдеу әдістері негізінен «удың бетін у қайтарады» қағидасына сүйенді¹². Бұл қағида тері ауруларын оттың және қыздырылған немесе жандырылған заттардың көмегімен, қасқыр атрибутикасын (түркі-моңғол әлемінің барлық жерінде) және бүркіт қанатынан алынған күлді (якуттарда) пайдалану арқылы емдеуді негіздейді.

Тері ауруларын бақсылар емдей алды, ал буряттар мен якуттар арасында терінің әртүрлі зақымдарын тиімді емдеу қабілеті шығу тегі баба-құс бейнесі арқылы отпен байланыстырылған белгілі бір адамдарға жүктелді. Кеселден отпен айықтыру өзін-өзі емдеу барысында да қолданылғанын якуттардың этнографиялық материалдары растайды. Тері ауруларын шығу тегі айырықша адамдардың отпен емдеуін мифологиялық тұрғыдан негіздеу Шығыс Сібір ареалында қалыптасқаны айқын, ал бурят және якут емшілері бейнелерінің ұқсастығы бұл халықтар шыққан этностық ядроның ортақтығын¹³ көрсететін бұрыннан бар мәліметтерді толықтырады.

Түркі-моңғол халықтары түсінігінде тері ауруларының отпен байланысы, біздің көзқарасымызша, кейбір аурулар тудырған тері күйіктері мен зақымдарының сипаттары мен симптомдарының ұқсастықтарына негізделген. Бұл халықтардың дәстүрлі наным-сенімдері оттың символы болып саналатын аң-құстардың (бүркіт пен қасқыр) да адамдарды тері ауруларын жіберіп жазалай алатынын растайды. Тері ауруларының себепкері ретінде қасқырдың бейнесі иттің бейнесіне қарағанда көне екендігі айқын, өйткені магиялық емдеу амалдарында тек қасқыр атрибутикасы қолданылады.

Қазіргі уақытта түркі-моңғол халықтарының арасында бұрынғы кезде тараған отпен емдеу тәжірибесі кеңінен қолданылмайды. Қасқыр әлі күнге дейін киелі жануар ретінде саналғанымен, оның дене мүшелерін тері ауруларын емдеуде пайдалану жағдайлары ұшыраса бермейді. XX ғасырдың өзінде қасқыр, мысалы, қырғыздар арасында аурулардан қорғаушы ретінде өте құрметтелген. Мұны Б.Х.Кармышева жеке бақылауы арқылы растап, өзінің информаторының үйіне өлтірілген қасқырды әкелген бетте көршілері мен алыс туыстары жиналып, ішек-қарын бөліктерін түрлі мақсатта бөлісіп алып кеткенін атап өтеді [19, 249]. Моңғолдарда қасқырдың басын қадір тұту әлі күнге дейін сақталған. Бұл жыртқышты аулай отырып, аңшылар оның басына иіліп тағзым етеді де, осы арқылы *адис*, яғни ризашылығын алады. Қасқырдың терісін үйде сақтаған пайдалы, өйткені ол ауру-сырқаулар мен бақытсыздыққа душар ететін кесірлі күштерді үркітіп жібереді (2011 жылы Моңғолияның Қобда аймағындағы Булган сомонында 1971 ж. туған Пурэвцэрэннен жазып алынды).

¹²Өзі тектеспен емдеу - гомеопатиялық медицинаның түбегейлі тұжырымы ‘SimiliaPrinciple’ [31, p.149].

¹³Якуттар мен буряттардың ортақ тектен тарағандағы туралы болжам «якуттардың оңтүстіктен шыққаны жөніндегі теорияның» бөлігі болып саналады және онымен Б.Э. Петри, Г.В. Ксенофонов, С.А. Токарев және т.б. бірқатар зерттеуші айналысқан [32, 40-49]. Бұл болжам А.П. Окладниковтың еңбектерінде жалғасын тапты [33, с.227-429]. Осы болжамды Г.Н. Румянцев қолдады [34, с.215-221]. Бұған қоса, Омогой якуттарының буряттық тегі туралы якуттардың көптеген генеалогиялық аңыздарында айтылады [35; 36, с. 41]. Буряттар мен якуттардың жекелеген этностық топтарының байланысы туралы Б.З. Нанзатов жазды [37, с.136-156].

Әдебиет

1. Галданова Г.Р. Буряттардың ламаизмге дейінгі наным-сенімдері. - Новосибирск: Ғылым, 1987. – 116 б.
2. Попов А.А. Бұрынғы Виллой округындағы якуттар дінінің тарихы бойынша материалдар // Антропология және этнография музейінің жинағы. Т. XI. – М.; Л., 1949. – Б. 254-323.
3. Сундуева Е.В. Ольхон мен и Ольхон бойы топонимиясы. – Улан-Удэ: РҒА СБ БҒО баспасы, 2010. – 128 б.
4. Үлкен академиялық орыс-моңғол сөздігі. 4 томдық. А. Лувсандэндэв (ред.), Г.Ц. Пюрвеев (ред.). – Т. IV. – М.: Academia, 2002. – 501 б.
5. Вяткина К.В. Моңғол Халық Республикасының моңғолдары (КСРО Ғылым академиясы мен МХР Ғылым комитетінің 1948-1949 ж.ж. тарихи-этнографиялық экспедициясы) // Шығыс Азия этнографиялық жинағы. – М.; -Л.: Ғылым, 1960. – Б.159–269.
6. Үлкен академиялық орыс-моңғол сөздігі. 4 томдық. А. Лувсандэндэв (ред.), Г.Ц. Пюрвеев (ред.). – Т. 1. – М.: Academia, 2001. – 485 б.
7. Бутанаев В.Я., Монгуш, Ч.В. Саян түркілерінің байырғы салттары мен ғұрыптары. – Абақан: Хакас мемлекеттік университетінің баспасы, 2005. – 200 б.
8. Скрынникова Т.Д. Лама шіркеуі және мемлекет. XVI-XX ғасыр басындағы Сыртқы Моңғолия.. Новосибирск: Ғылым, 1988. – 103 б.
9. Бутанаев В.Я. Хакастардың этностық мәдениеті. – Абақан: Хакас мемлекеттік университетінің баспасы, 1998. – 335 б.
10. Серошевский В. Л. Якуттар. Этнографиялық зерттеу тәжірибесі. 2-басылым. – М.: № 2 Мәскеу баспаханасы, 1993. – 736 б.
11. Галданова Г.Р. Буряттардың жануарларды қадірлеуі // Буддизм және Орталық Азия халықтарының дәстүрлі наным-сенімдері. – Новосибирск: Ғылым, 1981. - Б.56–69.
12. Қарға-құдай // Якутские мифы. В.В. Илларионов (ред.). Сост. Н.А. Алексеев. – Новосибирск: Наука, 2004. – Б. 226–227.
13. Алексеев Н.А. Якуттардың XIX - XX ғасыр басындағы дәстүрлі наным-сенімдері. – Новосибирск: Ғылым, 1975. – 199 б.
14. Цыбикдоржиев Д.В. Көне моңғол әскери культтерінің шығу тегі (буряттардың фольклорлық-этнографиялық материалдары бойынша). – Улан-Удэ: РҒА СБ БҒО баспасы, 2003. – 292 б.
15. Манжигеев А.И. Буряттардағы бақсылық қалдықтарының жойылу үдерісі туралы мәселеге орай // КСРО ҒА СБ БКҒЗИ этнографиялық жинағы. Шығ. 2. – Улан-Удэ: Бур. АКСР Мәдениет министр. баспаханасы, 1961. – Б. 9–19.
16. Березкин Ю.Е. Жұлдызды аспанның пайда болуы. Аспан шырақтары туралы тарихи даму аясындағы түсініктер. - СПб: РҒА АЭМ. – 2017. – 316 б.
17. Бакаева Э.П. Қалмақтардың буддизмге дейінгі наным-сенімдері. – Элиста: Джангар, 2003. – 358 б.
18. Гамкрелидзе Т.В., Иванов Вяч. Вс. Үндіеуропа тілі және үндіеуропалықтар. Ілкі тіл маен протомәдениетті қайта жаңғырту және тарихи-типологиялық талдау. – Тбилиси: Тбилиси университетінің баспасы, 1984. – 1328 б.
19. Тангад Д. Монголын угсаатны зуйн хээрийн судалгаа. Т. III. Улаанбаатар: Мөнхийн үсэг, 2014. – 296 б.
20. Баймұхамедова Д.А. Қазақтардың дәстүрлі түсініктеріндегі қасқыр культі // Қырғызстан тарихының мәселелері. – 2012. – № 1. - Б. 190–202.
21. Кармышева Б.Х. Каратегін қырғыздары. – М.: Ғылым, 2009. – 283 б.
22. Орос-Моңғол толь. Орыс-моңғол сөздігі. III. Лувсанвандан (ред.). – Улан-Батор: Мембаспа, 1982. – 840 б.
23. Бутанаев В.Я. Хакас-орыс тарихи-этнографиялық сөздігі. – Абақан: «Хакасия» ОӨМ. – 1999. – 240.

24. Потапов Л.П. Өзбектердің көне нанымдары мен ырымдарындағы қасқыр // КСРО ҒА Этнография институтының қысқа хабрлары. Шығ. XXX, М., 1958. - Б. 135–143.
25. Вербицкий В.И. Алтай бұратаналары: алтай миссионері, протоирей В.И. Вербицкийдің этнографиялық мақалалары мен зерттеулерінің жинағы. Мәскеу университетіндегі жаратылыстану, антропология және этнография әуесқойларының Императорлық қоғамы этнографиялық бөлімінің басылымы. – М.: А.А. Левенсонның жедел басу серіктестігі, 1893. – 241 б.
26. Pasero G., Marson P. Жүйелі қызыл жегіні зерттеу тарихы // Ғылыми-тәжірибелік ревматология. – 2008. – № 4. – Б. 88-93.
27. Воронов Ф.Д. Ортағасырлық Салерно мектебінің медицинасы: антидотарий – аударма және практикалық қолданыс // Заманауи ғылым: өзекті мәселелер және оларды шешу жолдары. – 2013. – № 5. – Б. 49–50.
28. Хангалов М.Н. Шығармалар жинағы. Т. I. – Улан-Удэ: Бурят кітап баспасы, 1958. – 505 б.
29. Комиссаров С.А., Кудинова М.А. Қытай мифологиясындағы аспан итінің бейнесі // Новосибирск мемлекеттік университетінің хабаршысы. – 2012. – Серия: Тарих, филология. – Т.11. – № 4. – Б. 70–79.
30. Я. Я. М. де Гроот. Ежелгі Қытай демонологиясы. – СПб: Евразия, 2000. – 348 б.
31. Paolo Bellavite, Riccardo Ortolani, Francesco Pontarollo, Anita Conforti Immunology and Homeopathy. 5. The Rationale of the ‘Simile’. Evidence-based Complementary and Alternative Medicine. – 2007. – № 4. – p.149-163.
32. Якуттар. Сахалар. Н.А. Алексеев (ред.), Е.Н. Романова ред.), З.П. Соколова (ред.). – М.: Ғылым, 2012. – 599 б.
33. Окладников А.П. Якут АКСР тарихы. Якутия орыс мемлекетіне қосылғанға дейін. Т.І. – М.-Л.: КСРО ғылым академиясының баспасы, 1995. – 432 б.
34. Румянцев, Г.Н. Хори буряттардың шығу тегі. Қайта бас. – Улан-Удэ: ШСММИ баспа-полиграфиялық кешені, 2002. – 261 б.
35. Эргис Г.У. Якуттардың екі бөлімді тарихи аңыздары мен әңгімелері. I бөлім. М.-Л.: КСРО Ғылым академиясының баспасы, 1960. – 359 б.
36. Сахалардың (якуттардың) аңыздары, эпсаналары мен мифтері (Сібір мен Қиыр Шығыс халықтары фольклорлық ескерткіштері). Н. В. Емельянов (ред.). Сост. Н. А. Алексеев, В. Т. Петров. Новосибирск: РҒА Сібір баспа фирмасы, 1995. – 395 б.
37. Нанзатов Б.З. XIX ғасырдағы Ида буряттары: этностық құрамы және орналасуы // Иркутск мемлекеттік университетінің жаңалықтары. Серия Геоархеология. Этнология. Антропология. Т.20. – 2017. – Б.136–156.
38. Қарға-құдай. Сахалардың (якуттардың) аңыздары, эпсаналары және мифтері (Сібір және Қиыр Шығыс халықтарының фольклорлық ескерткіштері). Н. В. Емельянов (ред.). Құраст. Н. А. Алексеев, В. Т. Петров. – Новосибирск: Ғылым, 1995. - Б.185–187.
39. Бүркіт-құдай. Сахалардың (якуттардың) аңыздары, эпсаналары және мифтері (Сібір және Қиыр Шығыс халықтарының фольклорлық ескерткіштері). Н. В. Емельянов (ред.). Құраст. Н. А. Алексеев, В. Т. Петров. – Новосибирск: Ғылым, 1995. – Б.189–193.
40. Бүркіт – кангаластардың құдайы // Якут мифтері. В.В. Илларионов (ред.). Құраст. Н.А. Алексеев. Новосибирск: Ғылым, 2004. – Б. 219–220.

Литература

1. Галданова Г.Р. Доламаистские верования бурят. – Новосибирск: Наука, 1987. – 116 с.
2. Попов А.А. Материалы по истории религии якутов бывшего Вилюйского округа // Сборник музея антропологии и этнографии. Т. XI. – М.; Л., 1949. – С. 254-323.
3. Сундуева Е.В. Топонимия Ольхона и Приольхонья. – Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН, 2010. – 128 с.
4. Большой академический монгольско-русский словарь в 4 т. А. Лувсандэндэв (ред.), Г.Ц. Пюрвеев

(ред.). – Т. IV. – М.: Academia, 2002. – 501 с.

5. Вяткина К.В. Монголы Монгольской Народной Республики (Материалы историко-этнографической экспедиции академии наук СССР и Комитета наук МНР 1948-1949 г.г.)// Восточно-Азиатский этнографический сборник. – М.; -Л.: Наука, 1960. – С.159–269

6. Большой академический русско-монгольский словарь в 4 т. А. Лувсандэндэв (ред.), Г.Ц. Пюрвеев (ред.). – Т. 1. – М.: Academia, 2001. – 485 с.

7. Бутанаев В.Я., Монгуш, Ч.В. Архаические обычаи и обряды саянских тюрков. – Абакан: Издательство Хакасского гос. университета, 2005. – 200 с.

8. Скрынникова Т.Д. Ламаистская церковь и государство. Внешняя Монголия XVI - начала XX века. Новосибирск: Наука, 1988. – 103 с.

9. Бутанаев В.Я. Этническая культура хакасов. – Абакан: изд-во Хакасского государственного университета, 1998. – 335 с.

10. Серошевский В. Л. Якуты. Опыт этнографического исследования. 2-е издание. – М.: Московская типография № 2, 1993. – 736 с.

11. Галданова Г.Р. Почитание животных у бурят// Буддизм и традиционные верования народов Центральной Азии. – Новосибирск: Наука, 1981. - С.56–69.

12. Бутанаев В.Я., Монгуш, Ч.В. Архаические обычаи и обряды саянских тюрков. – Абакан: Издательство Хакасского гос. университета, 2005. – 200 с.

13. Алексеев Н.А. Традиционные религиозные верования якутов в XIX - начале XX в. – Новосибирск: Наука, 1975. – 199 с.

14. Цыбикдоржиев Д.В. Происхождение древнемонгольских воинских культов (по фольклорно-этнографическим материалам бурят). – Улан-Удэ: Издательство БНЦ СО РАН, 2003. – 292 с.

15. Манжигеев А.И. К вопросу о процессе отмирания пережитков шаманства у бурят// Этнографический сборник БКНИИ СО АН СССР. Вып. 2. – Улан-Удэ: Типография Минкультуры Бур. АССР, 1961. – С. 9–19.

16. Березкин Ю.Е. Рождение звездного неба. Представления о ночных светилах в исторической динамике. - СПб: МАЭ РАН. – 2017. – 316 с.

17. Бакаева Э.П. Добуддийские верования калмыков. – Элиста: Джангар, 2003. – 358 с.

18. Гамкрелидзе Т.В., Иванов Вяч. Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. – Тбилиси: Издательство Тбилисского университета, 1984. – 1328 с.

19. Тангад Д. Монголын угсаатны зүйн хээрийн судалгаа. Т. III. Улаанбаатар: Мөнхийн үсэг, 2014. – 296 с.

20. Баймухамедова Д.А. Культ волка в традиционных представлениях казахов// Вопросы истории Кыргызстана. – 2012. – № 1. - С. 190–202.

21. Кармышева Б.Х. Каратегинские киргизы. – М.: Наука, 2009. – 283 с.

22. Орос-Монгол толь. Русско-монгольский словарь. III. Лувсанвандан (ред.). – Улан-Батор: Госиздат, 1982. – 840 с.

23. Бутанаев В.Я. Хакасско-русский историко-этнографический словарь. – Абакан: УПП «Хакасия». – 1999. – 240 с.

24. Потапов Л.П. Волк в старинных народных поверьях и приметах узбеков// Краткие сообщения Института этнографии АН СССР. Вып. XXX, М., 1958. - С. 135–143.

25. Вербицкий В.И. Алтайские инородцы: сборник этнографических статей и исследований алтайского миссионера, протоиерея В.И. Вербицкого. Изд. этногр. отд. Имп. о-ва любителей естествознания, антропологии и этнографии, состоящего при Моск. ун-те. – М.: Т-во скоропеч. А.А. Левенсон, 1893. – 241 с.

26. Pasero G., Marson P. История изучения системной красной волчанки// Научно-практическая ревматология. – 2008. – № 4. – С. 88-93.

27. Воронов Ф.Д. Медицина Салернской школы в средневековье: антидотарий - перевод и практическое применение// Современная наука: актуальные проблемы и пути их решения. – 2013.

- № 5. – С. 49–50.

28. Хангалов М.Н. Собрание сочинений. Т. I. – Улан-Удэ: Бурятское книжное издательство, 1958. – 505 с.

29. Комиссаров С.А., Кудинова М.А. Образ небесного пса в китайской мифологии// Вестник Новосибирского государственного университета. – 2012. – Серия: История, филология. – Т.11. – № 4. – С. 70–79.

30. Я. Я. М. де Гроот. Демонология древнего Китая. – СПб: Евразия, 2000. – 348 с.

31. Paolo Bellavite, Riccardo Ortolani, Francesco Pontarollo, Anita Conforti Immunology and Homeopathy. 5. The Rationale of the ‘Simile’. Evidence-based Complementary and Alternative Medicine. – 2007. – № 4. – p.149-163.

32. Якуты. Саха. Н.А. Алексеев (ред.), Е.Н. Романова ред.), З.П. Соколова (ред.). – М.: Наука, 2012. – 599 с.

33. Окладников А.П. История Якутской АССР. Якутия до присоединения к русскому государству. Т. I. – М.-Л.: Издательство академии наук СССР, 1995. – 432 с.

34. Румянцев, Г.Н. Происхождение хоринских бурят. Переизд. Улан-Удэ: Издательско-полиграфический комплекс ВСГАКИ, 2002. – 261 с.

35. Эргис Г.У. Исторические предания и рассказы якутов в двух частях. Часть I. М.-Л.: Издательство академии наук СССР, 1960. – 359 с.

36. Предания, легенды и мифы саха (якутов) Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока). Н. В. Емельянов (ред.). Сост. Н. А. Алексеев, В. Т. Петров. Новосибирск: Сибирская издательская фирма РАН, 1995. – 395 с.

37. Нанзатов Б.З. Идинские буряты в XIX веке: этнический состав и расселение// Известия Иркутского государственного университета. Серия Геоархеология. Этнология. Антропология. Т.20. – 2017. – С.136–156.

38. Божество Ворон. Предания, легенды и мифы саха (якутов) (Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока). Н. В. Емельянов (ред.). Сост. Н. А. Алексеев, В. Т. Петров. Новосибирск: Наука, 1995. С. 185–187.

39. Божество ястреб. Предания, легенды и мифы саха (якутов) (Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока). Сост. Н.А. Алексеев, Н.В. Емельянов, В.Т. Петров. – Новосибирск: Наука, 1995. – С.189–193.

40. Орел – божество кангаласцев// Якутские мифы. В.В. Илларионов (ред.). Сост. Н.А. Алексеев. Новосибирск: Наука, 2004. – С. 219–220.

References

1. Galdanova G.R. (1987) Dolamaistskie verovaniya buryat [The Prelamaist Buryat Beliefs]. Novosibirsk, Nauka [Novosibirsk, Science]. 116 p. [in Russian].
2. Попов А.А. (1949) Materialy po istorii religii yakutov byvshego Vilyujskogo okruga // Sbornik muzeya antropologii i etnografii. T. XI [Materials on the history of the Yakut religion of the former Vilyuisk district// Collection of the Museum of Archeology and Ethnography. Vol. IX]. М.- L. P. 254-323. [in Russian].
3. Sundueva E.V. (2010) Toponimiya Ol'hona i Priol'hon'ya. Ulan-Ude, Izd-vo BNC SO RAN [Toponymy of Olkhon and Olkhon region]. 128 p. [in Russian].
4. (2002) Bol'shoj akademicheskij mongol'sko-russkij slovar' v 4 t. A. Luvsandendev (red.), G.C. Pyurveev (red.). T. IV [Great academic Mongolian-Russian dictionary in 4 t. A. Luvsandendev (ed.), G. S. Purveev (ed.)]. М., Academia. 501 p. [in Russian].
5. Vyatkina K.V. (1960) Mongoly Mongol'skoj Narodnoj Respubliki (Materialy istoriko-etnograficheskoj ekspedicii akademii nauk SSSR i Komiteta nauk MNR 1948-1949 g.g.)// Vostochno-Aziatskij etnograficheskij sbornik [Mongols of Mongolian People's Republic (Materials of Historian and Ethnographic expedition of AS USSR and Scientific Committee of MPR in 1948–1949). O.K. Vil'chevskii (Ed.). East Asian ethnographic collection]. М.; -L., Nauka [Science]. P.159–269. [in Russian].

6. (2001) Bol'shoj akademicheskij russko-mongol'skij slovar' v 4 t. A. Luvsandendev (red.), G.C. Pyurveev (red.). T. 1 [Great academic Russian-Mongolian dictionary in 4 T. A. Luvsandendev (ed.), G. TS. Purveev (ed.)]. M., Academia. 485 p. [in Russian].
7. Butanaev V.Ya., Mongush, Ch.V. (2005) Arhaicheskie obychai i obryady sayanskih tyurkov [Archaic customs and rites of the Sayan Turkic peoples]. Abakan, Izdatel'stvo Hakasskogo gos. universiteta [Abakan: Khakass State University press]. 200 p. [in Russian].
8. Skrynnikova T.D. (1988) Lamaistskaya cerkov' i gosudarstvo. Vneshnyaya Mongoliya XVI - nachala XX veka [Lamaist church and state. Outer Mongolia of the 16th - beginning of the 20th centuries]. Novosibirsk, Nauka [Novosibirsk, Science]. 103 p. [in Russian].
9. Butanaev V.Ya. (1998) Etnicheskaya kul'tura hakasov. Abakan, izd-vo Hakasskogo gosudarstvennogo universiteta [Abakan: publishing house of Khakass state University]. 335 p. [in Russian].
10. Seroshevskij V. L. (1993) Yakuty. Opyt etnograficheskogo issledovaniya. 2-e izdanie [Yakuts. The experience of ethnographic research. 2nd edition.]. M., Moskovskaya tipografiya № 2 [Moscow, Printing House № 2.]. 736 p. [in Russian].
11. Galdanova G.R. (1981) Pochitanie zivotnyh u buryat// Buddizm i tradicionnye verovaniya narodov Central'noj Azii [Galdanova G. R. Veneration of animals in Buryats // Buddhism and traditional beliefs of the peoples of Central Asia]. Novosibirsk, Nauka [Novosibirsk: Science]. P.56–69. [in Russian].
12. Butanaev V.Ya., Mongush, CH.V. (2005) Arhaicheskie obychai i obryady sayanskih tyurkov [Archaic customs and rites of the Sayan Turks]. Abakan, Izdatel'stvo Hakasskogo gos. universiteta [Abakan: Publishing house of the Khakass state University]. 200 p. [in Russian].
13. Alekseev N.A. (1975) Tradicionnye religioznye verovaniya yakutov v XIX - nachale XX v [Traditional religious beliefs of the Yakuts in the XIX - early XX century]. Novosibirsk, Nauka [Novosibirsk: Science]. 199 p. [in Russian].
14. Cybikdorzhiev D.V. (2003) Proiskhozhdenie drevnemongol'skih voinskih kul'tov (po fol'klornoe etnograficheskim materialam buryat) [Tsybikdorzhieva D.V. Origin of ancient Mongolian military cults (according to folklore-ethnographic materials of the Buryat)]. Ulan-Ude, Izdatel'stvo BNC SO RAN [Ulan-Ude: Publishing house of Buryat scientific center SB RAS]. 292 p. [in Russian].
15. Manzhigeev A.I. (1961) K voprosu o processe otmiraniya perezhitkov shamanstva u buryat// Etnograficheskij sbornik BKNII SO AN SSSR. Vyp. 2 [Manzheev A. I. To the question about the process of dying remnants of shamanism among the Buryats// Ethnographic collection of the BKNII SO as USSR. Issue 2]. Ulan-Ude, Tipografiya Minkul'tury Bur. ASSR [Ulan-Ude: Typography of the Ministry of culture of the Bur. ASSR]. P. 9–19. [in Russian].
16. Berezkin Yu. E. (2017) Rozhdenie zvezdnogo neba. Predstavleniya o nochnyh svetilah v istoricheskoy dinamike [Berezkin Yu. E. the Birth of the starry sky. Submission of the night lights in the historical dynamics]. SPb, MAE RAN [Saint Petersburg: MAE RAS.]. 316 p. [in Russian].
17. Bakaeva E.P. (2003) Dobuddijskie verovaniya kalmykov [Bakayeva E.P. Pre-Buddhist beliefs of the Kalmyks]. Elista, Dzhangar [Elista: Jangar]. 358 p. [in Russian].
18. Gamkrelidze T.V., Ivanov Vyach. Vs. (1984) Indoevropskij yazyk i indoevropejcy. Rekonstrukciya i istoriko-tipologicheskij analiz prayazyka i protokul'tury [Gamkrelidze T.V., Ivanov V.V. Indo-European language and Indo-Europeans. Reconstruction and historical and typological analysis of proto-language and protoculture]. Tbilisi, Izdatel'stvo Tbilisskogo universiteta [Tbilisi: Publishing house of Tbilisi state University]. 1328 p. [in Russian].
19. Tangad D. (2014) Mongolyn ugsaatny zujn heerijn sudalгаа. T. III [D. Tangad Mongolian hijacker zuin hein. Vol. III]. Ulaanbaatar, Mönhijn yseg [Ulanbatar]. 296 p. [in Russian].
20. Bajmuhamedova D.A. (2012) Kul't volka v tradicionnyh predstavleniyah kazahov// Voprosy istorii Kyrgyzstana [Baimukhamedova D. A. the Cult of the wolf in the traditional representations of Kazakhs// Questions of the history of Kyrgyzstan]. № 1. P. 190–202. [in Russian].
21. Karmysheva B.H. (2009) Karateginskie kirgizy [Karmysheva B. H. Karategin Kyrgyz]. M., Nauka [M., Science]. 283 p. [in Russian].
22. (1982) Oros-Mongol tol'. Russko-mongol'skij slovar'. SH. Luvsanvandan (red.) [Russian-Mongolian

- dictionary. Russko-Mongol vision slot. Sh. Luvsanvandan (ed.)). Ulan-Bator, Gosizdat [Ulan Bator: State Publishing House]. 840 p. [in Russian].
23. Butanaev V. Ya. (1999) *Hakassko-russkij istoriko-etnograficheski slovar'* [Butanaev V. Ya. *Khakass-Russian historical and ethnographic dictionary*]. Abakan, UPP «Hakasiya» [Abakan: UPP "Khakassia"]. 240 p. [in Russian].
24. Potapov L. P. (1958) *Volk v starinnyh narodnyh pover'yah i primetah uzbekov* // *Kratkie soobshcheniya Instituta etnografii AN SSSR. Vyp. XXX* [Wolf in ancient folk beliefs and omens of the Uzbek // Brief reports of the Institute of Ethnography of the USSR Academy of Sciences.]. M. P. 135–143. [in Russian].
25. Verbickij V. I. (1893) *Altajskie inorodcy: sbornik etnograficheskikh statej i issledovanij altajskogo missionera, protoiereya V. I. Verbickogo*. Izd. etnogr. otd. Imp. o-va lyubitelej estestvoznaniya, antropologii i etnografii, sostoyashchego pri Mosk. un-te [Altaian aliens: a collection of ethnographic articles and research of the Altaian missionary, Archpriest V. I. Verbitsky. Ed. etnogr. otd. Imp. o-va lovers of natural science, anthropology and Ethnography, consisting at the Moscow University]. M., T-vo skoropech. A. A. Levenson [M., Creativity skorobogaty A. A. Levenson]. 241 p. [in Russian].
26. Pasero G., Marson P. (2008) *Istoriya izucheniya sistemnoj krasnoj volchanki* // *Nauchno-prakticheskaya revmatologiya* [History of systemic lupus erythematosus // Scientific and practical rheumatology]. № 4. P. 88-93. [in Russian].
27. Voronov F. D. (2013) *Medicina Salernskoj shkoly v srednevekov'e: antidotarij - perevod i prakticheskoe primenenie* // *Sovremennaya nauka: aktual'nye problemy i puti ih resheniya* [Voronov F. D. *Medicine of the Salerno school in the middle ages: antidotary-translation and practical application* // *Modern science: current problems and ways to solve them*]. № 5. P. 49–50. [in Russian].
28. Hangalov M. N. (1958) *Sobranie sochinenij. T. I* [Collected works. T. I.]. Ulan-Ude, Buryatskoe knizhnoe izdatel'stvo [Ulan-Ude, Buryat book publishing house]. 505 p. [in Russian].
29. Komissarov S. A., Kudina M. A. (2012) *Obraz nebesnogo psa v kitajskoj mifologii* // *Vestnik Novosibirskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya, Istoriya, filologiya. T. 11* [Image of the celestial dog in Chinese mythology // *Bulletin of Novosibirsk state University. Series: History, Philology*]. № 4. P. 70–79. [in Russian].
30. Ya. Ya. M. de Groot (2000) *Demonologiya drevnego Kitaya* [Demonology of ancient China]. SPb, Evraziya [SPb: Eurasia]. 348 p. [in Russian].
31. Paolo Bellavite, Riccardo Ortolani, Francesco Pontarollo, Anita Conforti *Immunology and Homeopathy* (2007) 5. The Rationale of the 'Simile'. *Evidence-based Complementary and Alternative Medicine*. № 4. P. 149-163. [in Russian].
32. (2012) *Yakuty. Saha. N. A. Alekseev (red.), E. N. Romanova (red.), Z. P. Sokolova (red.)* [Yakuts. Sakha. N. A. Alekseev (ed.), E. N. Romanov (ed.), Z. P. Sokolova (ed.)]. M., Nauka [M.: Science]. 599 p. [in Russian].
33. Okladnikov A. P. (1995) *Istoriya Yakutskoj ASSR. Yakutiya do prisoedineniya k russkomu gosudarstvu. T. I* [Okladnikov A. p. *History of the Yakut ASSR. Yakutia before joining the Russian state*]. M.-L., Izdatel'stvo akademii nauk SSSR [M.-L., publishing house of the USSR Academy of Sciences]. 432 p. [in Russian].
34. Rumyanec, G. N. (2002) *Proiskhozhdenie horinskih buryat. Pereizd* [The origin of the Khori Buryats. Reissue]. Ulan-Ude, Izdatel'sko-poligraficheskij kompleks VSGAKI [Ulan-Ude: publishing and printing complex of vsgaki]. 261 p. [in Russian].
35. Ergis G. U. (1960) *Istoricheskie predaniya i rasskazy yakutov v dvuh chastyah. Chast' I* [Historical legends and stories of the Yakuts in two parts. Part I]. M.-L., Izdatel'stvo akademii nauk SSSR [M.-L.: Publishing house of the Academy of Sciences of the USSR]. 359 p. [in Russian].
36. (1995) *Predaniya, legendy i mify saha (yakutov) Pamyatniki fol'klora narodov Sibiri i Dal'nego Vostoka*. N. V. Emel'yanov (red.). Sost. N. A. Alekseev, V. T. Petrov [Traditions, legends and myths of Sakha (Yakut) Monuments of folklore of the peoples of Siberia and the Far East). N. V. Emelyanov (ed.). Comp. N. A. Alekseev, V. T. Petrov]. Novosibirsk, Sibirskaia izdatel'skaya firma RAN [Novosibirsk: Siberian publishing company of the Russian Academy of Sciences]. 395 p. [in Russian].

37. Nanzatov B.Z. (2017) Idinskie buryaty v XIX veke: etnicheskij sostav i rasselenie// Izvestiya Irkutskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya Geoarheologiya. Etnologiya. Antropologiya. T.20 [Idin Buryats in the XIX century: ethnic composition and settlement// Izvestiya Irkutsk state University. Geoarchaeology Series. Ethnology. Anthropology, Vol. 20.]. P.136–156. [in Russian].
38. (1995) Bozhestvo Voron. Predaniya, legendy i mify saha (yakutov) (Pamyatniki fol'klora narodov Sibiri i Dal'nego Vostoka). N. V. Emel'yanov (red.). Sost. N. A. Alekseev, V. T. Petrov [38. The Deity of Crows. Legends, legends and myths of the Sakha (Yakut) (Monuments of folklore of the peoples of Siberia and the Far East). N.V. Emelyanov (ed.). Comp. N.A. Alekseev, V.T. Petrov]. Novosibirsk, Nauka [Novosibirsk, Science]. P. 185–187. [in Russian].
39. (1995) Bozhestvo yastreb. Predaniya, legendy i mify saha (yakutov) (Pamyatniki fol'klora narodov Sibiri i Dal'nego Vostoka). Cost. N.A. Alekseev, N.V. Emel'yanov, V.T. Petrov [The hawk deity. Traditions, legends and myths of the Sakha (Yakut) (Monuments of folklore of the peoples of Siberia and the Far East). Comp. N.A. Alekseev, N.V. Yemelyanov, V.T. Petrov]. Novosibirsk, Nauka [Novosibirsk, Science]. P.189–193. [in Russian].
40. (2004) Orel – bozhestvo kangalascev// YAkutskie mify. V.V. Illarionov (red.). Sost. N.A. Alekseev [Eagle-deity of the Kangalas // Yakut myths. V.V. Illarionov (ed.). Comp. N.A. Alekseev]. Novosibirsk, Nauka [Novosibirsk, Science]. P. 219–220. [in Russian].